

Іван ПУЩУК

кандидат історичних наук, краєзнавець (Луцьк, Україна)

**КРЕМЕНЕЦЬ ОЧИМА УСНОГО ІСТОРИКА (СПОГАД ЧЕРНИХІВСЬКОЇ
(АДАМОВИЧ) ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ, Д. Н. 15. 11. 1930 Р.)**

Йдучи через десятиліття всього життя з незмінними ПРАВДОЮ Й ДОБРОЗИЧЛИВІСТЮ, вона з ними й зараз після удостоєння книги-дайджеста з її відвертістю – саме диплома НАЙВИЩОГО СТУПЕНЯ за сказану ЩИРІСТЬ.

Вдячність автора й читачів їй за це!..

В час підготовки до чергового (сто якогось...) брання інтерв'ю на все ту ж визначену автором тему – на цей раз із перших же почутих слів він зрозумів: зараз почує згусток правди, доброзичливості й компетентності – ніби один за всіх.

І не помилившись, вирішив, – уже як автор дайджеста, удостоєного диплома першого ступеня на Всеукраїнському бібліографічному рейтингу, – запропонувати текст нашої тодішньої розмови-інтерв'ю також читачам цього повторного видання.

«Я, Черніхівська (Адамович) Валентина Іванівна, народжена у Кременці, і у війну проживала в Кременці.

Опитувач: ...Яким за часу Польщі було відсоткове співвідношення між українцями й поляками у Кременці?

Черніхівська: Кременець було містом, у якому жили люди різних національностей. Українці переважали – 42 відсотки. Багато євреїв було – 30 відсотків. Поляків – 15 відсотків. Росіяни, чехи, турки мешкали у невеликій кількості.

Опитувач: Отже, – уточнімо, – співвідношення між українцями й поляками було таке: українців нараховувалося за державним переписом 1931 року майже утричі більше, ніж поляків?

Черніхівська: ...І завжди у Кременці люди різних національностей співіснували мирно. Ніколи не було протиріч.

Опитувач: ...Перейдімо до 1939-го року. Поляки пишуть, що, як тільки Червона армія перейшла державний кордон, але до Кременця ще навіть не дійшла, українські селяни з сіл навколо міста ринули до Кременця грабувати його. Польська поліція на ту пору ще ніби була на місці у Кременці – тож, зібравши в ньому поляків, – «свідомих», – взялася українських селян розганяти. Чи таке було?

Черніхівська: Такого у Кременці не було... Кременець дізнався про те, що Червона армія перейшла державний кордон по радіо, передавалося це повідомлення з уст уста. Стало це не часом погромів, а часом загальної радості і для українців, і для євреїв: «Наші йдуть!». Не до грабунку було – люди готувалися зустрічати «наших», «нашу армію».

Опитувач: Кордон же був недалеко – поліції треба було спішно тікати...

Черніхівська: ...Що й зробила негайно – не мала часу на прояв опору.

...Люди ж будували вітальні арки, прикрашали їх квітами. Ту, яку бачила, зверху декорувати синьо-жовтим прапором: «наші» ж ідуть!.. Люди були захоплені подією.

...А Адамчик, наш сусід-поліціант, тихенько втік. На той час польська поліція або поховалася, або не знала, що робити.

Опитувач: Як правило, втекла – суджу з подій в інших населених пунктах. Певне, саме так було і у вас?..

...Ось про що хочу запитати. Ви сказали, що вітальна арка була удекорована синьо-жовтим прапором. Побачили це радянські солдати й офіцери. Як вони поставилися до синьо-жовтого прапора? Пам'ятаєте?

Чернихівська: Радянський офіцер ткнув пальцем організаторам зустрічі, сказав: «Ету тряпку сніміте вон!»

А поруч стояв стіл, на якому лежав хліб, стояли сільничка і вода. Мали частувати того офіцера. Він же, як підійшов до стола, то заставив одну з присутніх жінок напитися тої води. Боявся отрути.

Опитувач: ...Ще хочу запитати про пам'ятні події перших місяців радянської влади, поки вона ще тільки формувалася. Були арешти в Кременці?

Чернихівська: У перші місяці повальних арештів не було. Енкаведисти приглядалися – і до тих осіб, які залишалися з польського чиновництва. Їх викликали на допити, розмовляли з ними. Пан Пасек, зокрема, ходив...

Опитувач: Поляк чи українець?

Чернихівська: Поляк... Ходив на допити. Кожну ніч його допитували. Повертаючись додому аж уранці, сім'ї нічого не розповідав. Але протягом тижня допитувань не витримав: у своєму хлівчику повисівся. Батько трьох дітей!..

Далі стали вивозити осадників, учителів-поляків, які чимсь не сподобалися енкаведистам.

Опитувач: Із українців теж були арештовані й вивезені?

Чернихівська: З українців вивозили трошки пізніше, бо тієї пори йшла підготовка до виборів у Народні Збори – українців ще не чіпали.

А як Народні Збори відбулися на початку 40-го року, прийшла черга й на українців. Арештовували всіх, хто був національно свідоміший, мудріший, активніший, – особливо гімназистів української гімназії. Учнів із її старших класів перевели у середні школи, які відкрили. ...Наприклад, у третій школі одного дня заарештовано цілий клас. У вчительському інституті заарештована група. З неї на волі залишилися тільки староста і студентка-полька Ванда. Всю ж групу заарештували. Згодом усі ці діти опинилися в ув'язненні на Уралі. Ті, хто вижив...

Опитувач: Напевне, ця молодь була в ОУН?

Чернихівська: Ні. Втрапили в біду не тільки ті, хто був членом ОУН. Наприклад, сусіди, – брати Завидюки, – не були членами ОУН, але обидва вчилися в інституті. І втрапили під ту загальну мітлу. Один був замордований у Кременецькій тюрмі, другий – на Уралі.

Опитувач: Напевне, пам'ятаєте про ті дні, коли охорона тюрми в Кременці втекла, а люди прийшли шукати своїх рідних, які були арештовані енкаведистами і перебували в ув'язненні?

Чернихівська: То були страшні дні. Перші дні приходу німців. Вони дозволили відкрити могили на території тюрми. Батьки, чії діти були заарештовані, пішли туди в тюрму шукати кожен свою дитину. Треба було розкрити ями, – а їх аж сім було! – і в кожній оглянути поїджені вапном обличчя. Енкаведисти свідомо зробили так, аби не можна було убитих розпізнати. Розпізнавали батьки своїх дітей хто по одягу, хто по взуттю – як тільки було можна!.. І жахалися того, що побачили... Відрізані вуха і язики. У жінок відрізані груди. Металеві штирі вбиті у вуха, в мозок...

Мій батько теж пішов – шукати хрещеника Льоню. Його пізнали по гудзику, якого батько невміло пришив, коли заніс йому передачу... Розповідав, як батьки оглядали понівечені трупи...

Частина в'язнів, яка вижила і вийшла з тюрми після втечі охорони, розповіла, хто був найбільшими катами, хто все виконував. Були серед таких

євреї з числа жителів Кременця. Вони тоді служили в тюрмі. Люди розшукали їх, заставили понівечені трупи виймати з ям. Їх виклали рядом. І вздовж того ряду проходили з криком, з плачем батьки, шукали кожен свою дитину.

Опитувач: Хочу Вас попросити. Прокоментуйте, що пишуть двоє поляків, певне, тодішні жителі Кременця. ...Третього липня 41-го року, на другий день після того, як Кременець зайняли гітлерівці, українська поліція арештувала кілька сотень євреїв, завела їх на подвір'я в'язниці і змусила їх розкопувати могили в'язнів, замордованих НКВД. Це – те, що й Ви мені щойно розповіли. Однак, уточнімо таке. «Українська поліція»!.. Звідкіль вона взялася? Чи могла бути в Кременці на другий день після вступу гітлерівців?

Чернихівська: Та не було так багато євреїв, яких заставили!.. І не було ніякої поліції!.. То були тільки батьки, які шукали своїх дітей. ...І євреїв привели тільки причетних до мордування юнаків. Тільки ті були.

Опитувач: Уточнімо ще... Щодо тих євреїв, яких українці привели до ям. Їх, пишуть ці поляки, – потім українці били киями, сокирами, які мали з собою. І закатували тоді українці на території в'язниці аж близько 800 євреїв. Чи було забито стільки євреїв?

Чернихівська: То – неправда. Такого не було. Не було тому, що згорьовані батьки забирали своїх дітей, готували їх до похорону. Ніхто не думав ні про вбивство євреїв, ні про яке мордування, не чинив його. Це було горе!.. Загальне, міське...

Опитувач: Поляки пишуть, що тоді в тюрмі українців енкаведисти вбили 100 – 150 осіб. Але й поляки одночасно були вбиті теж.

Чернихівська: Українців було вбито значно більше. Ями з трупами були не тільки на території тюрми, але на території шахт, військового цвинтаря Першої світової війни. Значно більше було вбито українців, ніж 150.

Опитувач: ...Кременець, як усі більші міста Західної України, не міг не відзначити Акту відновлення державності України, проголошеного у Львові 30 червня 1941 року.

Чернихівська: Таке свято Кременець відзначав. Радів. У Кременці стався парад. Велетенський синьо-жовтий прапор України везли на конях. Внесли його в собор. Там була Відправа. Люди раділи, вважаючи, що своя Українська відновлена.

Опитувач: ...Народжується. І гітлерівці, ніби, цьому сприяють? Ілюзії ще були?

Чернихівська: Німці стояли спокійно. Не заважали.

Опитувач: Ще не забороняли?..

Чернихівська: Ще ні.

Опитувач: Прочитаю Вам, як поляки коментують ці події 41-го року. ...То українці влаштували урочистий похід і вдячні молебні в церквах ніби саме за те, що гітлерівці прийшли в Україну і їх «визволили». А ось Акт відновлення незалежності України як привід ...промовчується. Тобто, це ніби заради гітлерівців українці так гарно святкували!..

Чернихівська: Українці так гарно святкували тому, що з Кременеччини за часу Польщі добрий десяток кременчан пройшли через Березу Картузьку. І ще у Кременці дуже добре пам'ятали, як за часу Польщі – і праці українцям не давали, і переслідували. Тепер – то була радість, що позбулися Польщі!..

Опитувач: ...Свято минуло. Настали окупаційні будні. ...Поляки пишуть про те, що в місті сталися арешти. Саме поляків арештували гітлерівці. Відібрали для цього найдіяльніших, найосвіченіших із польської інтелігенції. Називаються педагоги Кременецького ліцею, інструктори освіти, лікарі,

адвокати, нотаріуси, інженери, купці, студенти. І всіх арештували... Як скажете? З українцями такого не чинили гітлерівці в ту пору?..

Черніхівська: Були арешти й українців. Були... Не винятково поляків. Тих, хто з 39-го року співпрацював із радянською владою. Таким був Лукаш Марченко, завуч 4-ої школи. Ще чимало... Заарештовували інтелігенцію, прагнучи знищити інтелектуальну верству і українців, і поляків. Навіть кількох євреїв тоді арештували.

Опитувач: ...Поляки, зокрема, пишуть про те, що хлопчик на прізвище Лівичий, єдиний їхній свідок – напевне, поляк, – з дерева дивився, як їх розстрілювали – всіх арештованих інтелігентів Кременця. Ствердив, ніби там були тільки поляки. Повторимося чи там крім поляків були й українці?

Черніхівська: Розстрілювали вночі. Вдень ці заарештовані копали собі ями. Це було на горі. Після війни над тими ямами просіла земля – так було визначене місце поховання людей. ...Було тоді розстріляно багато людей. Ям було, певне, сім. Чи міг хлопчик усе це бачити? Напевне, ні... То була ніч. Розстрілювала жандармерія. Доступу до будинку, де вона містилася, не було. Будинок цей стояв окремо під горою. Пройти до нього не можна було – стояла охорона. Отже, сумнівно, чи правильні свідчення цієї тогочасної дитини.

Опитувач: Дитини, яка сиділа на дереві... Чи довго?

...Ще з початку 42-го року гітлерівці організували в Кременці гетто. В ту пору в них на службі були шуцманами українці. Напевне, вони не могли не бути включеними до цієї жахливої акції. Поляки оцінюють участь цих українців так: німці разом із українцями зібрали євреїв у гетто, українська поліція їх там стерегла. Напевне, охоронцями гетто українські поліцаї були в ту пору? Так?.. Німці змушували їх охороняти гетто?

Черніхівська: Гетто було утворене в старій частині міста, де найбільше було єврейських будинків. Довкола по периметру побудували стіну метрів 3 висотою. Якщо кам'яний будинок виходив на вулицю, то в ньому замурували вікна і двері – так, щоб із вулиці не можна було проглянути, що в ньому діється. Стояли вартові. В охороні була поліція з українців... Українці в ту пору ще були керівниками магістрату, але до гетто, яким займалася гітлерівська адміністрація, відношення не мали. До того, – відомо було, – що рабин (єврейський священик. – І. П.), моральний авторитет громади, в синагозі оголосив: «Нас запрошують у гетто. Ми маємо все витерпіти, бо це нам – Божа кара». Було створено юденрат (єврейська рада, обмежений у правах орган самоврядування в гетто, рекомендований гітлерівською владою. – І. П.), а також поліцію з мешканців гетто.

Життя євреїв у гетто було важким. Їх звезли сюди також із усіх навколишніх сіл, сусідніх містечок. В одній кімнаті містилося по 3-5 сімей. Групами їх під керівництвом членів юденрату українська поліція супроводжувала на роботу. Вона була найгірша, яку німцям вдавалося придумати. Їх змусили на своєму кладовищі здирати плити з пам'ятників на могилі, а ними мостити подвір'я німецької комендатури. Це було для них страшне приниження... Їсти не мало що. Їм через огорожу наші люди кидали то шматок хліба, то кукурудзи качан, хто що міг. Ми, діти, як ішли до школи, то у шапарину в дощці від сучка впихали насіння соняшника чи варену квасолю. Діти там за огорожею брали маленькими руками наш подарунок.

Опитувач: ...Далі наступило фінальне дійство – винищення жителів гетто. В серпні 1942 року. Пишуть поляки, що винищували євреїв гітлерівці разом із українською поліцією. Є таке місце в книзі В. і Е. Семашків, де вони стверджують, що ніби вбивали євреїв «українці в асисті німців». Яка тут у Кременці «асиста» була? Хто євреїв винищував?

Чернихівська: Євреям у гетто оголосили, що їм тут дійсно живеться важко, то їх будуть перевозити в інше місце. Повірили чи ні – про те їх не питали. ...Везли на відкритих вантажних машинах. Була охорона – німецька і шуцманська. Привезли їх до стрільбища Якутського полку за містом, де були глибокі канали... Саме тоді пані Родницька і ще дві жінки, тамтешні мешканки, пішли по сусідству в ліс збирати хмиз на паливо. Згори вони бачили, як приїхала до канал перша машина, вийшли німці – кількоро в білих халатах. Жінок це зацікавило – чому німці серед поля в білих халатах. Присіли на горбочку і стали спостерігати за тим, що відбувалося далі. Побачили: євреїв, привезених на машині, заставили роздягтися і лізти в яму стрільбища. Там їх розстріляли. Робив це із станкового кулемета німець у білому халаті.

Жінки від страху сиділи там до вечора. Пані Рудницька такий дістала нервовий стрес, що, прийшовши додому, більше не піднялася з ліжка. Протягом дня посивіла, через тиждень померла.

Опитувач: Була україною чи полькою?

Чернихівська: Напевне, полькою. Бо дві її дочки виїхали до Польщі, а син був у польському війську. Очевидно, полька, але дружила з моєю мамою, розповідає про все, що бачила.

Опитувач: ...Наприкінці квітня, – 25 – 26-го, – як пишуть поляки, – до Кременця стали напливати польські втікачі з ближчих і дальших околиць міста. Думаю, й самі Ви це помітили?.. Чому тоді поляки стали спішно вибиратися з хуторів, де жили, з сіл?

Чернихівська: Я сама бачила, що вибиралися вони ще і взимку. Їх попереджували приятелі з адміністрації. Казали: «Тут – територія, де будуть воєнні дії. Аби не потрапити в них – вертайтеся додому в Польщу».

Опитувач: ...Хочу звернути Вашу увагу на те, що на ту пору жодного довіря між гітлерівцями й поліцаями-українцями вже не було. Після ганьблячого використання у винищенні євреїв, вилонюванні української молоді для вивезення в Німеччину, тодішня українська поліція, тобто шуцмани-українці, 23 березня 1943 р. за наказом ОУН у кількості близько 5 тисяч осіб утекла від гітлерівців до УПА.

Та протягом місяця, – за квітень, – гітлерівці негайно набрали їм заміну з молодих поляків. Відомо, що польське націоналістичне підпілля, Армія Крайова були непроти, щоб молоді поляки йшли до німців у шуцмани, вчилися володіти зброєю, мали її, видану гітлерівцями, при собі, щоб, коли наступить відповідний час, націлити її у війні за незалежну Польщу. Для поляків це можна вважати природним.

Однак, що сталося?.. Першим завданням, яке гітлерівці дали своїм новим слугам, було виявляти батьків українських утікачів і розправлятися з ними за «зраду» синів. І польські найманці стали робити це дуже сумлінно. А «з лісу» втікачам-українцям, тепер повстанцям, це дуже добре було видно – що молоді поляки чинять із їхніми батьками. Залишалося вдатися до помсти... В результаті гітлерівцям настав час задоволено потерти руки – одних слов'ян проти інших нацькували!..

На жаль, – на біду для одних і других, – загострення продовжувалося. Повстанці стали мстилися полякам-шуцманам доступним способом – безвинним селянам, які жили на лісових хуторах, серед українців по селах. Ті мусили тікати. Обирали Кременець, де містився підрозділ гітлерівців, постерунок поляків-шуцманів.

Чернихівська: З'їжджалися. В селі Плоскому, пам'ятаю, був багатий господар-поляк Доманьський. Його попередили, він виїхав до Кременця. Але,

маючи в селі господарство, раненько сідає на ровера, приїжджав до села працювати в господарстві. Його ніхто не зачіпав. Пережив усю війну. Залежало, як людина вела себе. Коли поляки не раз шкодили українцям, чинили доноси га українців, тикали владі пальцем: той – у бандерівцях чи оунівцях, то помста приходила. Може, й жорстока, але таки заслужена. Йому – не було.

Опитувач: Природно, в Кременці поляків-утікачів ніхто не чекав, не було їм тут добра – треба ж було розселитися. Пишетсья, ночували вони і в костьолі, в деяких інших будівлях. Боялися нападу на Кременець. Але, таки, його й не було?..

Черніхівська: Значна частина поляків не затримувалася в Кременці. Декотрих гітлерівці раді були вивезти на працю до Німеччини. До того ж у Кременці було чимало сімей колишніх «щельців»-стрільців («Strzelec» – так звалася польська державна парамілітарна організація, діяльність якої інтенсифікувалася на Волині в останні роки незалежної Польщі, була опорою полонізаторської «моцарствової» (великодержавної) політики тогочасного режиму. – І. П.)

Опитувач: Її членами були поляки-шовіністи, які вмiли володіти зброєю, молодь, яка вчилися цього...

Черніхівська: В ній членами були військові осадники, які безкоштовно одержали на Волині від польської держави щедрі наділи землі. Їхні родини, – хто в 39-му, хто в 40-му, в 43-му – не затримувалися в Кременці, виїжджали у власне Польщу. ...Однак, трапився такий випадок. Уланський 12-ий полк, який у 1939-му році стаціонував у Кременці як охоронець східного кордону Польщі, у вересні 39-му році після нападу гітлерівців був перебазований на захід держави, там потрапив у полон. У Кременці ж залишалися родини уланів. Їм сприяли, рятували їх тут на Волині українці. В пам'яті цікавий факт. На ту пору провідати брата-улана приїхала з корінної Польщі дівчина. А німці тим часом ту територію зайняли, додому вона повернутися не могла. Залишатися в невідомому їй Кременці теж боялася, то оунівці перевезли її в Ланівецький район, помістили в родину, в якій вона видавала себе за родичку. В ній вона залишалася, вийшла заміж, назовсім осіла в Ланівеччині.

Опитувач: Польські інформатори подають приклади вбивств українцями їхніх співплемінників тут у Кременці. Чи прізвище Жолкевських Вам відоме? ...Ніби озброєні українці замордували 6-особову сім'ю Жолкевських?

Черніхівська: Я знаю те, що завжди кременчани ставилися до поляків добре. ніколи не допускалося в нас національного приниження. Ніколи не було переузятості. ...Мусила людина зробити великий злочин проти українського народу, щоб заслужити це. Я такого вбивства у Кременці не пам'ятаю. ...Знаю, Муна Бортнік загинула.

Опитувач: Що за одна була?

Черніхівська: Була перекладачкою у гебітскомісара. Її вбили не тому, що була полькою, а за те, що доносила гебітскомісару на сусідів... А ставити у вину УПА, що її вояки розправлялися з безневинними поляками – безглуздя.

Опитувач: ...Подається у книзі В. і Е. Семашків ось таке свідчення поляка. Прошу прокоментувати... Першого тижня у вересні 1943 р. до німецької влади звернулася в Кременці українська делегація з пропозицією... Прочитаю по-польськи і по-українськи: «Аby німcy wykończyli polaków...» («Щоб німці викінчили (тобто винищили) поляків...»)... Українці для цього готові сприяти: «dostarczą kontygenty i ludzi do wojska» («Українці забезпечать їх харчами і нададуть людей до (німецького. – І. П.) війська»). Твердиться про колаборацію цілого народу...

Чернихівська: Вищого розряду фантазія!

Опитувач: Думаю, що маєте рацію.

Чернихівська: Неймовірна фантазія!.. Ще раз повторю, що ні в якому разі не могла існувати така делегація, про яку пишуть поляки, тому що тієї пори українці не співпрацювали з німцями. Із кожного села ляддвiрт та його охоронний підрозділ саме з шуцманів-поляків викачували українське м'ясо, худобу, зерно. Все те везли в Німеччину.

Опитувач: І безпорадну молодь туди ж забирали на роботу...

Чернихівська: Так. І молодь, дякуючи польській поліції, яка знала, хто в ній яких поглядів, забирала саме з тих родин, де співчували УПА. І везли на каторгу до Німеччини. ...Ніяк не могло бути, щоб українці пропонували свої послуги німцям. Ті грабастали з українців усе, що хотіли, і без пропозицій. Навпаки, боротьба проти ляддвiртів наростала, ставала жорстокою. Кожне село було готове нищити окупанта, який забирає у людей хліб. Так і сталося. У селі Бережці було вбито відразу кількох ляддвiртів, які зібралися там. І дівчат, яких для розваги привезли з собою туди. То ж, аби український селянин співпрацював із окупантами, добровільно їхав у Німеччину на роботи – мови не могло бути!.. Силою хлопців забирали.

...Знаю, оточили їх біля монастиря, повантажили на машину, вивезли... Ловили. Саме українських дітей для вивезення до Німеччини.

Опитувач: ...Дозвольте доповити Вас риторичним запитанням. Поляки пишу, що у Кременці вже в 1942 році існував плутон Армії Крайової з підхорунжих. Чи чули Ви в місті про наслідки його існування? Чи проявлялося коли-небудь як-небудь воно протягом часу окупації?

Чернихівська: Я почула про існування Армії Крайової у Кременці вперше в 90-их роках.

Опитувач: Від кого почули? Як це трапилось?

Чернихівська: Пані Сандецька це поширювала – що Армія Крайова існувала в Кременці. Насправді, – я хочу сказати, – у Кременці навіть не було людей, які могли б бути в Армії Крайовій. А вже в 39-му році всіх військовозобов'язаних поляків мобілізували на війну з німцями. Уланський полк був посланий туди. Польського чоловічого люду в місті залишилися одиниці. Отже, АК у Кременці – секрет вигадки автора.

Опитувач: А що Ви знаєте про пані Еву Сандецьку, одного з основних інформаторів авторів найголовнішої польської книги, – Владислава і Еви Семашків, – про події на Кременеччині за часу війни?

Чернихівська: Знаю, що вона працювала медсестрою, дожила до глибокої старості...

Опитувач: Де саме вона жила? У Польщі, напевне? Чи виїхала після війни?

Чернихівська: Ні. Вона залишилася в Кременці. Зберігала польські звичаї...

Опитувач: А чом би й ні!..

Чернихівська: ...У польському товаристві, яке у Кременці організувалося, вона вчила польських танців і пісень. Вважалася хранителькою polszczyzny в Кременці. Померла кілька років тому.

Опитувач: ...Захотіла – то й чинила. ...Чому я про неї Вас запитав – то це тому, що вона залишила спогади про долю польського населення в багатьох селах Кременеччини. За твердженням українських старожилів ті спогади дуже неточні. Відомо, що під час війни вона збрала групу поляків-ентузіастів, які сприяли співплемінникам, котрі потребували допомоги, – Towarzystwo opieki nad uchodźcami. Була активною, намагалася сприяти полякам у нелегкі часи.

Але дані, зібрані у спогадах, які цитуються Семашками, щось дуже й дуже суперечливі у порівнянні з іншими...

Черніхівська: За німецької окупації, – скажу я Вам із власного досвіду, – кожен сидів, як миша під мітлою. Сандецька нікуди не виїжджала з Кременця, мало що бачила. А те, що до неї доходило, наполовину сфантазоване.

Опитувач: Дякую. ...І – рушимо до завершення. Поговорімо про час, коли до Кременця наблизився Східний фронт. Радянські війська вступили на Кременеччину – німці стали з міста вибиратися. У польських мешканців це викликало занепокоєння, тому що стосунки з українцями так були зіпсовані, що вони, спали чи не спали, але снилося їм і ввижалося, що ось під час того моменту, коли гітлерівці втечуть, а радянські війська ще не підійдуть, повстанці зможуть увійти до міста і з ними розправляться. Але ж такого, таки, не було?

Черніхівська: Ні. Такої розправи не було. Не могло бути – бо повстанці мали думати про те, як уберегтися самим. Треба було перебазуватися через фронт, зберегти себе. Ні про яку помсту, ні про який наступ на поляків, – вони жодної загрози не становили, – мови не могло бути.

...Так. Поляки мали страх, бо поляки-шущмани споміж них зовсім недавно по селах нарobili дуже багато зла. І це зло тепер могло вилися у відпату. Але УПА не мала часу на таку дрібну помсту.

Опитувач: ...Найостаніше хочу таке запитання задати. Досить дивне навіть. ...Пишеться у книзі Владислава і Еви Семашків про те, що чи під час війни, чи після її закінчення, – така точність! – знову тими ж упівцями в Кременці був замордований чех Борис Рада. Що б Ви сказали з цього приводу? Особисто Ви його знали?

Черніхівська: У Кременці жило чимало чехів. Усіх їх українці поважали. Були працелюбні... Прізвища того, що Ви називаєте, не знаю. У Кременці не чула... Знаю одне: українці не ображали чехів.

Опитувач: Це загальновідомо, що у повстанському середовищі пальцем було заборонено торкатися їх, ображати чехів. Чим поясните?

Черніхівська: Чехи були дуже співчутливі до українців. Допомагали. Ніколи не опускалися до кривди українцям – за будь-якої влади.

Опитувач: Відомо, як співчували визвольним змаганням українців. Івбули гостинними до повстанців. Тому у повстанців було заборонено і перезаборонено чеха образити, бо чехи – це були «наше свате ліді – наші святі люди». Таке я чув не раз... Такими чехи для українців залишилися й надалі? Так? ...Зараз, напевне, приїжджають до Кременця ті чехи, які жили тоді?

Черніхівська: ...Відразу після війни це було особливо часто. Шукали давніх друзів. Запрошували до себе в гостину. Їздили до них кременчани. Зараз теж. ...Залишили чехи по собі добру пам'ять!..»

Опитувач: ...Через уже багато років, коли ця вищеподана розмова в нас у Кременці відбулася, згадалося вічне міркування про добру довгу пам'ять: при цьому – 12 листопада ДЕВ ЯНОСТО ЧОТИРИ ТОМУ, яке невтримно наближається до свого ДЕВ ЯНОСТО П ЯТОГО ДНЯ.

В оточенні люблячих людей і доброзичливості, якою, – бачимо, – було сповнене серед тривоги, на які був приречений рідний народ упродовж всього життя, – билосся щире серце ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ. Йому в мирі й спокої бажаємо ще довгих, щедрих, спокійних українських днів, відбитих у правдивому рідному слові на сторінках цієї книги.